

ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΑ ΟΝΕΙΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Βασιλική Χρυσανθοπούλου

Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

*Όταν τα καλοθυμηθώ κι όταν τα βάζει ο νους μου
Σα θάλασσα βουρκώνομαι, σαν κύμα δέρνει ο νους μου.*

Ας ήταν να τα έβλεπα όλα σε ένα κύλι

Ίσως και συμμαζεύονταν ο νους μου στο κεφάλι.

Αραγες θα ν' αξιωθώ, άραγες θα να ζήσω,

της Μυτιλήνης τα βουνά ξανά να τα μετρήσω;

Με τα λόγια αυτά, βαθιά συγκινημένη, τελείωσε την απαγγελία του στιχουργημάτος της μια ηλικιωμένη μετανάστις από τον Μεσαγρό της Λέσβου. Στο ποίημά της έκανε μια νοερή, βιωματική περιδιάβαση-προσκόνημα στον τόπο της, με τα χαρακτηριστικά του ορόσημα: τις ανηφοριές, τα νερά, την εκκλησία, το σπίτι, την πόρτα, τη γειτονιά, τις ελιές, τον κάμπο, τις βαρκούλες, τις κληματαριές, τα καφενεία στην προκυμαία. Μέσα από το νοερό αυτό ταξίδι έβρισκε τον εαυτό της σε μια πορεία κάθαρσης, η οποία την έφερνε σε επαφή με εικόνες και συναισθήματα που της είχε στερήσει η ξενιτιά και η πολύχρονη παραμονή σ' έναν άλλο φυσικό και πολιτισμικό χώρο. Οι εικόνες και τα συναισθήματα αυτά είχαν σημασία για την ολοκλήρωση και την ισορροπία της προσωπικότητάς της.

Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις στη μελέτη των ονείρων

Στη μελέτη που ακολουθεί, θα επιχειρήσω να δείξω ότι τα όνειρα των μεταναστών, ιδιαίτερα όσα εμφανίζονται σε στιγμές κρίσιμες στη ζωή τους, τα *διαβατήρια όνειρα*, όπως τα ονομάζω, λειτουργούν με τρόπο ανάλογο: Μέσα από εικόνες-σύμβολα εκφράζουν την αίσθηση της ταυτότητας, του *ανήκειν* των ονειρευόμενων, αλλά και την προσανατολίζουν. Βασισμένα στη μνήμη, που είναι κάτι «ουσία συλλογική και πολιτισμική, τα όνειρα των μεταναστών εκφράζουν συγκρούσεις της τρέχουσας ζωής τους μέσα από μια «γλώσσα» εικόνων και συμβόλων του παρελθόντος και του παρόντος. Οι ονειρευόμενοι τα επεξεργάζονται στη συνέχεια

μέσω της ερμηνείας που τους δίνουν και μέσω της αφήγησης σε άλλους ομοεθνείς. Και οι δύο αυτές διαδικασίες, ερμηνεία και αφήγηση, είναι διαλεκτικές και διεξάγονται σ' ένα πολιτισμικό πλαίσιο που οριοθετείται από τα κοινά βιώματα, τις αξίες, τα σύμβολα και τα συναισθήματα που χαρακτηρίζουν την «πατριδική ταυτότητα», αλλά και από ανάλογες εμπειρίες στη χώρα εγκατάστασης των μεταναστών. Κατά την πραγματοποίηση των εικόνων του ονείρου, μέσα από την ερμηνεία και την αφήγηση, οι ονειρευόμενοι αναγνωρίζουν κάποιες ψυχολογικές και κοινωνικές τους ανάγκες και ενεργοποιούνται για την ικανοποίησή τους¹.

Η κοινωνική ανθρωπολογία έχει ασχοληθεί με τη μελέτη των ονείρων ως στοιχείων της κοινωνικής ζωής των πολιτισμών που ερευνά. Πολ-

λές κοινωνίες αντιμετωπίζουν τα όνειρα ως σημαντικά και καθοριστικά για επακόλουθη δράση των μελών τους. Οι ανθρωπολόγοι έπρεπε, επομένως, να μεταφέρουν μέσω της ολιστικής ανάλυσης της ερευνώμενης κοινωνίας την πολιτισμική αυτή διάσταση και να την ερμηνεύσουν. Επιπλέον, το όνειρο και ο μύθος παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, καθώς και τα δύο εμπειριέχουν σειρές έντονων εικόνων, οι οποίες με την αναπόληση και την ανάκληση μεταδίδονται αφηγηματικά σε άλλα μέλη της ομάδας από τους ονειρευόμενους. Τα όνειρα λοιπόν προσεγγίστηκαν αναλυτικά με μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση των μύθων, σαν να ήταν κι αυτά μύθοι. Για τη μελέτη των ονείρων έχουν χρησιμοποιηθεί λειτουργικές, ψυχαναλυτικές και δομικές μέθοδοι ανάλυσης. Ο Kracke, για παράδειγμα, χρησιμοποίησε την έννοια της "μιαστορικής" (bricolage) του Lévi-Strauss για το όνειρο, εφόσον αυτό μαζεύει «τα κατάλοιπα της ημέρας που υπάρχουν πρόχειρα και τα χρησιμοποιεί για να εκφράσει μεταφορι-

κά μια συναισθηματική σύγκρουση και για να ανεύρει κάποια λύση»². Οι Kuper και Stone^{3, 4} επιχειρήσαν να εφαρμόσουν τη στρουκτουραλιστική μέθοδο ανάλυσης των μύθων του Lévi-Strauss στη μελέτη των ονείρων⁵. Επέστησαν την προσοχή μας στη δομή της σκέψης που εκφράζει το όνειρο, την οποία είδαν ως συνιστώμενη από δυαδικές αντιθέσεις (binary oppositions) που μετασηματίζονται στη γλώσσα των μύθων. Η προσέγγιση αυτή ευαισθητοποίησε τους ερευνητές σε ό,τι αφορά τη γλωσσική κωδικοποίηση, έτσι όπως αποκαλύπτεται στην αφήγηση του ονείρου. Η αφηγηματική αυτή πλευρά έγινε αντικείμενο έρευνας της επικοινωνιακής προσέγγισης από ανθρωπολόγους, οι οποίοι εστίασαν την προσοχή τους στη μετάδοση του ονείρου, στους τρόπους και τους πολιτισμικούς κώδικες που χρησιμοποιούνται για την ερμηνεία των ονείρων⁶. Η έμφαση στην αφηγηματική και επικοινωνιακή διάσταση του ονείρου είναι κοινωνικό γεγονός και απαιτεί κοινωνική δράση, είναι δε ιδιαίτερα δημοφιλής σε

ανθρωπολόγους και ψυχολόγους οι οποίοι ασχολούνται με την ψυχοθεραπευτική εργασία μέσω της ανάλυσης των ονείρων μιας ομάδας (dreamwork).

Όνειρα μεταναστών

Η αφηγηματική και επικοινωνιακή διάσταση των ονείρων ως μηχανισμός διατήρησης, αναδόμησης και αλλαγής της ταυτότητας των Ελλήνων μεταναστών βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσης που ακολουθεί. Παρατίθενται συνολικά έξι όνειρα, τα τέσσερα πρώτα, όμως, αποτελούν μια ενότητα, εφόσον ανήκουν σε ένα άτομο το οποίο τα ονειρεύτηκε, τα αφηγήθηκε και σαφώς τα συσχέτισε σε χρονολογική σειρά. Από τα έξι αυτά όνειρα, τα τέσσερα πρώτα και το τελευταίο είναι δημοσιευμένα, ενώ το πέμπτο προέρχεται από την προσωπική μου επιτόπια έρευνα ανάμεσα σε Έλληνες μετανάστες στην Αυστραλία⁷. Σαφώς, λοιπόν, τα όνειρα αυτά προσεγγίζονται ως κείμενα τα οποία διαφορο-

ποιούνται ως προς τον αφηγητή τους. Τα τέσσερα πρώτα τα αφηγείται ο ίδιος σε ομιλία του που έχει δημοσιευθεί⁸, ενώ την αφήγηση του πέμπτου την αποδίδω σύμφωνα με την καταγραφή μου. Το τελευταίο παρουσιάζεται σ' ένα βιβλίο για τη λατρεία και τα θαύματα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, του Ταξίαρχου του Μανταμάδου Λέσβου, όπως το άκουσε και το κατέγραψε ο ιερέας-συγγραφέας του βιβλίου⁹. Τα όνειρα αυτά διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις αγωνίες και τα προβλήματα που εκφράζουν, αλλά και ως προς τις λύσεις προς τις οποίες προσανατολίζουν τους ονειρευόμενους. Παρά τη διαφοροποίηση, χρησιμοποιούν έναν κοινό πολιτισμικό χώρο, από τον οποίο αντλούν εικόνες και μεταφορές, το χώρο της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας. Ας δούμε πώς τον πραγματεύονται.

Περίπτωση Α: Μετανάστης στη Σουηδία

Τα όνειρα που αφηγείται ο συγγραφέας περιλαμβάνονται σε μια διάλεξη του με θέμα «Γλώσσα και Ταυτότητα». Η βασική υπόθεση την οποία διερευνά και στηρίζει με βιωματικό υλικό δικών του εμπειριών είναι ότι τόσο η αποδιοργάνωση όσο και η ανασυγκρότηση της ταυτότητας του μετανάστη είναι διαδικασίες που περνούν από την εκμάθηση της γλώσσας της χώρας υποδοχής και που εξαρτώνται από αυτήν. Ο συγγραφέας δηλώνει ότι κατάφερε να «επαναδιεκδικήσει τον εαυτό του» και να τον «αποκαταστήσει» μέσα από την σταδιακή εκμάθηση της σουηδικής γλώσσας, την οποία κατέκτησε σε σημείο ώστε να γράφει λογοτεχνία σε αυτήν.

Βρέθηκε ως μετανάστης στη Σουηδία το 1964, 26 χρόνων, μη γνωρίζοντας καθόλου Σουηδικά. Στην αρχή εργάστηκε σε εστιατόρια καθαρίζοντας πατάτες: «Ήμασταν πέντε νεαροί από διαφορετικές χώρες. Κανείς δεν μιλούσε Σουηδικά. Δεν είχαμε κοινή γλώσσα. Εκνευρίζαμε συνέχεια ο ένας τον άλλον και η ατμόσφαιρα ήταν εκρηκτική. Ο καθένας μουρμούριζε στη γλώσσα του και κανένας δεν κατάλαβε ποτέ τον άλλον. Εκείνη η ζωή, η δίχως ομιλία, με επηρέαζε έντονα. Ήμουν συνέχεια σε μια κατάσταση περίπου κατάθλιψης, ενιωθα σαν ζώο και θα επέστρεφα στην πατρίδα αν μπορούσα»¹⁰.

Συνειδητοποιώντας ότι ο μόνος τρόπος για να επιβιώσει κοινωνικά ήταν να μάθει Σουηδικά, άρχισε τις προσπάθειές του να τα προσεγγίσει μέσω των Αγγλικών, σπουδάζοντας παράλληλα φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο. Η σταδιακή και δύσβατη πορεία του αποτυπώνεται στα τέσσερα όνειρα που αφηγείται.

Όνειρο 1ο: Άηχος

«Θεωρούσα ότι τα πράγματα πήγαιναν αρκετά ομαλά, εκτός από το γεγονός ότι είχα κατ'επανάληψη ένα κάπως παράξενο όνειρο. Έβλεπα τον πατέρα μου να μπαίνει σ' ένα σταθμό του μετρό. Ήθελα να τον φωνάξω, αλλά δεν μπορούσα. Η φωνή μου δεν με υπάκουε. Ήμουν «άηχος». Έτσι, έμπαινε στο σταθμό κι εγώ τον έχανα. Κάθε νύχτα, το ίδιο όνειρο. Στο τέλος, φοβόμουν να πάω για ύπνο, μήπως το δω. Λίγο αργότερα αρρώστησα κι επισκέφθηκα έναν γιατρό.

Μου είπε ότι υπέφερα από κατάθλιψη, κάτι που δεν είχα ποτέ πριν στη ζωή μου. Ξέρετε, ο Έλληνας σπάνια παθαίνει κατάθλιψη. Είναι θυμωμένος τις περισσότερες φορές. Εγώ δεν ήμουν. Είχα κατάθλιψη.»¹¹

Όνειρο 2ο: Ο φόβος της γελοιοποίησης

«Ξαφνικά, καινούργιο όνειρο εμφανίζεται. Ήταν κι αυτό χωρίς ομίλια, αλλά με διαφορετικό το στοιχείο του τρόμου. Έβλεπα ότι βρισκόμουν σε δημόσιο χώρο, ένα εστιατόριο ή κάτι τέτοιο, όταν ανακάλυπτα, προς μεγάλη μου αμυχάνια, πως είχα ξεχάσει να φορέσω παντελόνι. Το όνειρο συνεχίστηκε για κάποιο διάστημα, και δεν χρειάζεται να είσαι ο Φρόντ για να καταλάβεις ότι αντανάκλουσε το φόβο της γελοιοποίησης, που είχα αναπτύξει κυρίως μετά τα πανεπιστημιακά μαθήματα, όπου ήθελα συχνά να πω κάτι, αλλά μόλις άνοιγα το στόμα μου ένιωθα ανεπαρκής και ηλίθιος. Αυτή ήταν μια καινούργια αίσθηση. Στην πατρίδα με θεωρούσαν πολυλόγο. Δεν έχανα ποτέ σε λεκτικές μονομαχίες και οι φίλοι μου έλεγαν συχνά ότι είχα μια φαρμακερή αίσθηση του χιούμορ – όχι ασυνήθιστη στην Ελλάδα. Ήμουν, επίσης, μάλλον πειστικός, μοιλονότι ο Έλληνας ποτέ δεν πειθεται από έναν άλλον Έλληνα, παρά μόνο αν υπάρχει πλάκα. Το πρόβλημα δεν ήταν ότι ένιωθα έτσι, αλλά ότι γινόμουν έτσι. Η καινούργια γλώσσα έμοιαζε να μην ανέχεται την ελληνική μου ταυτότητα. Δεν ήταν μόνο η έλλειψη γνώσης, ήταν επίσης η έλλειψη έλεξης και συγγενικότητας.»¹²

Όνειρο 3ο: Τσακωμός

«Πέρασαν μερικοί μήνες κι εμφανίστηκε και-

νούργιο όνειρο. Έβλεπα τον εαυτό μου να μαλώνει με άλλους ανθρώπους, κι αυτή τη φορά μπορούσα να μιλήσω. Στην πραγματικότητα όμως δεν έλεγα τίποτε άλλο πέρα από το να τους βρίζω, κάτι που τους εξαγρίωνε και με λιθοβολούσαν. Ήταν όλοι τους Σουηδοί.»¹³

Όνειρο 4ο: Αυτοσαρκασμός και κάθαρση

«Αλλά η ζωή έχει τους δικούς της δρόμους. Μια νύχτα συνδύασα τα δύο τελευταία όνειρα. Δηλαδή, την ίδια στιγμή, μάλινα και έχανα το παντελόνι μου. Ακόμα και μέσα στο όνειρο γελούσα με τον εαυτό μου, λέγοντας ότι ήταν πραγματική γκαντεμά. Από εκείνη τη νύχτα, τα όνειρα δεν ξαναπαρουσιάστηκαν.»¹⁴

Περίπτωση Β: Ψάρια στην Αυστραλία

Το όνειρο αυτό μου το αφηγήθηκε μια νεαρή Ελληνίδα μετανάστis στην Αυστραλία. Είχε περάσει περίπου πέντε χρόνια εκεί, σπουδάζοντας και εργαζόμενη, νοσταλγούσε όμως πολύ την οικογένεια και την πατρίδα της. Μου εξήγησε ότι είχε επί πολύν καιρό καταπίσει την επιθυμία της να επιστρέψει στην Ελλάδα, πράγμα που πίστευε ότι την οδήγησε στην κατάθλιψη. Το όνειρο που ακολουθεί, μαζί με κάποια άλλα εξίσου έντονα, το είδε τις πρώτες ημέρες μετά την εκδήλωση της κατάθλιψης. Από τις αναμνήσεις και τις σημειώσεις μου θα προσπαθήσω να ανακαλέσω τη φωνή της:

«Δεν βλέπω συχνά όνειρα, ή δεν τα θυμάμαι. Δεν μπορώ, όμως, να ξεχάσω αυτό το όνειρο που είδα τις πρώτες ημέρες αφότου ήερα, και παραδέχθηκα, ότι είχα κατάθλιψη. Προσπαθούσα τότε, με τη βοήθεια μιας καλής μου φίλης,

Μοναστήριος, η εκκλησία του Ταξάρχη.

Η ανάγλυφη εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη Μανταμάδου Λέσβου, κεντρικό σύμβολο λαϊκών και ισλαμικών ονειρών και οπασσιών.

Ελληνίδας αυστραλογεννημένης, να καταλάβω τι ήταν εκείνο που με είχε επηρεάσει τόσο πολύ ώστε να πάω κατάθλιψη. Από τις κουβέντες μας άρχισα να συνειδητοποιώ ότι μου έλειπε η Ελλάδα, και προπαντός η οικογένειά μου. Μια μέρα η φίλη μου μου έδωσε κασέτες με ελληνική μουσική. Είχα κασέτες στο σπίτι μου, αλλά ποτέ δεν τις άκουγα. Φοβόμουν, υποσυνείδητα, ότι θα άνοιγαν κάποιες πηγές συναισθημάτων που δεν τα άφηνα να εκδηλωθούν, επιβάλλοντας στον εαυτό μου την ιδέα ότι υποχρεωτικά θα έμενα μόνιμα στην Αυστραλία. Όταν άρχισε η μουσική, πάλι τραγούδια αγαπημένα που ο ήχος τους μύριζε Ελλάδα, χόρεμα και έκλαιγα, έκλαιγα και χόρευα. Σε μια συζήτηση με τη φίλη μου, κατάπληκτη συνειδητοποίηση ότι για πολύν καιρό είχα προσπαθήσει ουστηματικά να αποφύγω οτιδήποτε βιωματικό ελληνικό, που θα μου ξυπνούσε συναισθήματα νοσταλγίας και θα με έκανε να πονέσω: "Το ξέρεις ότι εμείς [οι αυστραλογεννημένοι Έλληνες, δηλαδή] σου μιλούσαμε στα Ελληνικά κι εσύ μας απαντούσες πάντα στ' Αγγλικά;", μου είπε. Η αποκάλυψη αυτή με άφησε άναυδη.

Μια νύχτα με λίγον ύπνο, είδα το ακόλουθο όνειρο: Σ' ένα έρημο τοπίο, πάνω στο χώμα, βρισκόταν ένα τραπέζι, και γύρω του, μαζεμένοι ορθοί οι συγγενείς μου. Στο κέντρο του τραπεζιού βρισκόταν ο πατέρας μου, έχοντας μπροστά του

μια μεγάλη πιατέλα με ψάρια που τα μοίραζε σε όλους. Η εικόνα ήταν άγχη, κανείς δεν μιλούσε και τα πρόσωπα όλων ήταν σκυθρωπά.

Το όνειρο αυτό με συντάραξε και δεν μπορού να το ξεχάσω. Όταν ξύπνησα αναρωτιόμουν τι σήμαινε. Το μυαλό μου πήγε στη στερεότυπη ερμηνεία του συμβόλου του ψαριού στην Ελλάδα, όπως την θυμόμουν από κουβέντες δικών μου, "Το ψάρι είναι λαχτάρα." Ονειρεύτηκα, λοιπόν, τους δικούς μου να αγωνιούν για μένα, να γεύονται στενοχωρία –το ψάρι– εξαιτίας της απουσίας και της αρρώστιας μου. Κι έπειτα, με παραξένησε η εμφάνιση του πατέρα μου σε πρωτοκαθεδρία. Γιατί αυτός και όχι η μητέρα μου; Η οικογένειά μου ήταν μάλλον γυναικοκρατούμενη, όμως είχα αδυναμία στον πατέρα μου, έναν ήρωα και φιλοσοφημένον άνθρωπο. Στ' όνειρό μου αναγνώρισα τον στενό δεσμό μας που ποτέ πριν δεν είχα ενσυνείδητα παραδεχτεί και σκέφθηκα ότι ίσως να αναζητούσα προστασία περισσότερη από αυτόν παρά από τη μητέρα μου.»

Περίπτωση Γ: Ο Ταξιάρχης στη Γερμανία

Το τελευταίο όνειρο συνδυάζεται με ένα θρησκευτικό όραμα που κατέληξε στη διάσωση ενός ετοιμοθάνατου μετανάστη στη Γερμανία. Το αφηγείται σε βιβλίο του για το ιστορικό και τα θαύματα του Ταξιάρχη –Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Μανταμάδου Λέσβου, ο συγγραφέας Πρωτοπρε-

Ονειρική χώρα (Dreaming country) στο Guludi.

Τοπικό δείγμα θραυτικού αυστραλιανής ζωγραφικής της περιοχής Yirrkala, BA, Arnhem Land.

Ζωγραφίστηκε το 1946 από τον Madaman

και βοαίζεται σε όνειρο που είχε ο καλλιτέχνης

για το Guludi, τόπο που συνδέεται με τη μητέρα του και τον αδελφό της.

Το μοτίβο που απεικονίζονται περιλαμβάνουν ένα δέντρο ξαπλωμένο στο νερό, μια πάπια που βουτάει και φύκια στην επιφάνεια του νερού. (Στο Berndt & Berndt with Stanton 1982, Plate 44, σ. 61.)

σβύτερος Ευστράτιος Δήσσης. Ο π. Ευστράτιος συνάντησε τον υγιή πλέον μετανάστη και άκουσε την ιστορία του στο προσκύνημα ευγνωμοσύνης του τελευταίου, στον Μανταμάδο, στις 8 Νοεμβρίου 1974, ημέρα της εορτής των Ταξιάρχων.

Ο πρεσβύτερος συνόδεψε τον 40χρονο προσκυνητή στην εκκλησία όπου μόλις απευθείας από τη Γερμανία, αμέσως μόλις πάτησε το πόδι του στο αεροδρόμιο. Το πρόσωπό του ήταν πολύ χλωμό, αλλά το φώτιζε μια ακτίνα χαράς και ανακούφισης. Με συγκίνηση, άναψε μια μεγάλη λαμπάδα κι έφθασε εμπρός στην ανάγλυφη εικόνα του Ταξιάρχη. «*Τον συγκρατούμε. Ξέσπασε σε ένα αναφιλητό και γονάτισε εμπρός στην εικόνα, σχεδόν σωριάστηκε. Στη θέση αυτή κάθισε αρκετή ώρα και μέσα στο αναφιλητό του διέκρινες λόγια ευχαριστίας προς τον σωτήρα του, Ταξιάρχη. Σηκώθηκε, έβγαλε το πουκάμισό του, το κρέμασε κοντά εκεί και ο σωφέρ του τού έδωσε ένα άλλο να φορέσει από τη βαλίτσα του. Σχεδόν κρατώντας τον, τον φέραμε στο Γραφείο να συνέλθει και εκεί ζήτησα να μάθω τι ακριβώς του συνέβη.*»¹⁵

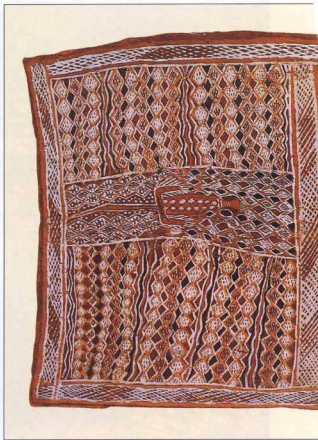
Ο νέος άνδρας είχε σοβαρό πρόβλημα στο στομάχι και είχε υποβληθεί σε δέκα χειρουργεία μέσα σε πέντε χρόνια. Η τελευταία, πολύωρη και επικίνδυνη, είχε σοβαρές επιπλοκές, με αποτέλεσμα οι γιατροί να περιμένουν το θάνατό του. Ειδοποίησαν τους δικούς του στην πατρίδα, καθόρισαν την ώρα του θανάτου του, 2 μετά τα μεσάνυχτα, ήλθε και ο παπάς για να τον μεταλάβει.

Τις τελευταίες αυτές στιγμές της ζωής του, ο Παναγιώτης νοερά προσευχήθηκε στον προστάτη του, Ταξιάρχη: «*Ταξιάρχη μου! Ωστε ήλθε η ώρα να με πάρεις; Δεν θα μπορέσω να έλθω ξανά στον Μανταμάδο να σε προσκυνήσω; Και είναι τόσο γαλήνια εκεί! Ουμμάμι την τελευταία φορά εκεί το 1967, πριν έλθω εδώ, πέρασα να ζητήσω τη βοήθειά σου κι εκεί γονατιστός μπροστά στην ανάγλυφη εικόνα σου, ένιωσα τη σιγουριά, τη δύναμη, τη γαλήνη. Και πάντα ονειρευόμουν την επιστροφή μου, για να βρεθώ και πάλι κοντά σου και να σε ευχαριστήσω.*»¹⁶

Στο σημείο αυτό, ο Παναγιώτης είχε την αίσθηση ότι δεν ήταν στην κλινική, αλλά γονατιστός μπροστά στην εικόνα του Ταξιάρχη στον Μανταμάδο, και του μιλούσε.

«*Έκλεισα πάλι τα μάτια μου και ένιωθα να βυθίζομαι σ' έναν λαβύρινθο βαθύ, γεμάτο κύκλους που όσο κατέβαινα μικραίναν. Αρχισα να χάνω τις αισθήσεις μου, να σβήνω, προσπάθησα να αντισταθώ, να κινηθώ, να φωνάξω, δεν κατάρθωσα τίποτα. Οι κύκλοι συνεχώς μικραίναν, άρχισαν να γίνονται τελείες και τότε... ω, Θεέ μου. Τότε μια φωνή δυνατή κι επιβλητική με τάρταξε σθέμελα: «Μη φοβάσαι, θα γίνεις καλά»... Άνοιξα τα μάτια μου και τότε διεπίστωσα ότι ήμουν καθισμένος στο κρεβάτι μου. Τριγύρω μου οι γνωστοί μου, ο ιερέας, οι νοσοκόμοι, έντρομοι όλοι τους, με είχαν περιτριγυρίσει με πρόσωπα που έδειχναν όλη τους την ανησυχία.*»¹⁷

Στη συνέχεια περιγράφεται το όραμα του μετανάστη, σύμφωνα με το οποίο ο Ταξιάρχης, με τη μορφή ενός μελαγχρόνου νέου, με τα χέρια του σταυρωμένα στο στήθος, ήλθε και στάθηκε δίπλα στο παράθυρο και τον διαβεβαίωσε: «*Μη*

φοβάσαι, Παναγιώτη, θα γίνεις καλά και θα πας στην πατρίδα σου». Επί δέκα ακόμη ημέρες ο Ταξιάρχης παρέμεινε εκεί, «*ακίνητος και χαμογελαστός, ούτε και μου ξαναμίλησε*». Η ιαση του επιτεύχθηκε, και με την ολοκλήρωσή της ο μετανάστης πήγχε στο αεροπλάνο για την επιστροφή στην πατρίδα και στον τόπο του προσκυνήματος που είχε οραματισθεί.

Γλώσσα και αφήγηση

Η απάντηση στο ερώτημα «*Σε ποια γλώσσα ονειρεύονται οι μετανάστες;*» είναι σημαντική και ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο βιώνουν την εμπειρία της ένταξής τους στη νέα κοινωνία. Η «*γλώσσα του ονείρου*» περιλαμβάνει όχι μόνο τη γλώσσα η οποία ακούγεται στα όνειρα, αλλά και την ίδια τη δομή, τις εικόνες και τις μεταφορές των ονείρων. Οι γλωσσικές ταξινομήσεις και κατηγορίες καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται, ερμηνεύεται και μεταδίδεται το όνειρο. Η συνειδησή μας είναι γλωσσοκεντρική και μεταφορικά δομημένη. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η μεταφορική σκέψη είναι η βάση και της εκνοητικής αντίληψης¹⁸. Οι γλωσσικές κατηγορίες γίνονται εμφανείς όταν το όνειρο παίρνει αφηγηματική μορφή, όπως στα κείμενα που παρατέθηκαν πιο πάνω, αυτη δε είναι και η σαφέστερη πρόσβαση του ερευνητή του ονείρου. Εξάλλου, μέσα από την αφήγηση και τη δημόσια έκφραση και διερεύνηση της, η ιστορία του ονείρου αποκτά ουσία και σημασία, καθώς ο ομιλητής προσπαθεί εν-

συνειδητά να μεταδώσει το μήνυμα του ονειρού του χρησιμοποιώντας γλωσσικές κατηγορίες και σύμβολα αναγνωρίσιμα από τους συνομιλητές του¹⁹.

Το θέμα της σημασίας της γλώσσας και της λεκτικής επικοινωνίας στα όνειρα τίθεται γλαφυρά και στις τρεις παραπάνω περιπτώσεις: Όπου υπάρχει ήχος, υπάρχει γλώσσα και επικοινωνία. Όπου δεν υπάρχει, έχουμε απουσία, διακοπή συνέχειας, αδιέξοδο, απώλεια, αδυναμία έκφρασης και απομυθισμό. Στο όνειρο-οπτασία του άρρωστου μετανάστη στη Γερμανία, υπάρχει ομιλία, σχεδόν διάλογος, μεταξύ αυτού και του Ταξιδάρχη. Η λεκτική αυτή επικοινωνία τους φέρνει σε επαφή και προδιαγράφει την επιτυχή έκβαση των γεγονότων. Κι όταν ακόμη ο Ταξιδάρχης παύει να μιλάει, επικοινωνεί με την παρουσία και το χαμόγελό του με τον προστατευμένο του.

Στις άλλες δύο περιπτώσεις, αντίθετα, η έλλειψη ήχου και λεκτικής επαφής σηματοδοτεί την απώλεια του πατέρα, τον κίνδυνο της απώλειας της ταυτότητας. Κι όταν ακόμη υπάρχει ήχος, όπως στο τρίτο και στο τέταρτο όνειρο που μετανάστη στη Σουηδία, ο ήχος δεν οδηγεί στην επικοινωνία, εφόσον οι πρωταγωνιστές του ονειρού δεν μιλούν την ίδια γλώσσα. Η επιθετικότητα, που εκφράζει τον εσωτερικό διχασμό του μετανάστη, την ένταση από την αντιπαράθεση δύο γλωσσικών συστημάτων που αντιστοιχούν σε διαφορετικές αντιλήψεις του κόσμου, συμβολίζεται με βρισιές και λιθοβολισμό στο όνειρο. Ο ίδιος ο Καλλιφατιδής μεταδίδει με ενάργεια τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε

από τη βίωση της γλωσσικής σύγκρουσης: «*Η γλώσσα είχε τη δική της προσωπικότητα, τη δική της ταυτότητα, για να το πω έτσι, κι αυτή η προσωπικότητα ήταν ισχυρότερη από τη δική μου, υπερίσχυε, κάτι που φυσικά με τρέλαινε. Αλλά ταυτόχρονα δεν ήξερα γιατί*»²⁰. Άλλοι πάλι αναφέρεται στις «οντολογικές» διαφορές των δύο γλωσσών, της Σουηδικής και της Ελληνικής, όπως εκδηλώνονται ιδιαίτερα στις μεταφορές που είναι απόρροια συνειρμών, ιδιαίτερα σημαντικών στη λογοτεχνία, στο μύθο, αλλά και στα όνειρα: «*Η γλώσσα έχει τη δική της απεικόνιση του κόσμου, κι εκείνος ο κόσμος διέφερε από τον κόσμο της ελληνικής μου γλώσσας*»²¹. Τέλος, στέκεται στο θέμα της «λογικής δομής της γλώσσας», ενός άλλου βασικού παράγοντα που με δυσκολία κατακτάται από τον αλλόγλωσσο μετανάστη και που η απουσία του παρεμποδίζει την ενσωμάτωσή του στην κοινωνία υποδοχής. «*Και πάλι, δεν διδάσκει τις διαφορές, αλλά τις ανακαλύπτεις. Όμως, το να τις ανακαλύπτεις δεν φτάνει από μόνο του. Πρέπει να τις ενσωματώσεις, που είναι άλλο θέμα και σχεδόν αδύνατο να επιτευχθεί, απλούστατα επειδή η λογική της μητρικής γλώσσας είναι ισχυρότατη και δεν υποχωρεί.*»²²

Η κατάκτηση, σε ένα βαθύτερο επίπεδο, της νέας γλώσσας, με την οντολογική κατηγοριοποίηση και τη λογική δομή της, σηματοδοτεί την «αποκατάσταση του εαυτού [του μετανάστη] μέσω μιας καινούργιας γλώσσας»²³, μια διαδικασία επώδυνη, αλλά αναγκαία για την ανασυγκρότηση της κοινωνικής του ταυτότητας. Ο Καλλιφατιδής δεν αναφέρει εάν ονειρευόταν ότι Σουηδικά, λέγει δε ότι σκεπτόταν στα Ελληνικά τις περισσότερες φορές. Έγραφε, όμως, λογοτεχνία στη σουηδική γλώσσα. Η Ελληνίδα μετανάστis στην Αυστραλία, μετά από αρκετό διάστημα παραμονής εκεί, σκεπτόταν και ονειρευόταν στα Αγγλικά. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα για μόνιμη εγκατάσταση, ιδιαίτερα κατά τον πρώτο καιρό της προσαρμογής, ονειρευόταν στα Αγγλικά με εικόνες από τον φυσικό χώρο (την κόκκινη γη, τους γκριζοπράσινους ευκαλύπτους) της Αυστραλίας.

Ο Edgar διακρίνει δύο στάδια ερμηνείας των ονείρων: Πρώτον, την αναπόληση του ονειρού από τον ονειρευόμενο. Δεύτερον, το «φιλτράρισμα»-πέρασμα των εικόνων μέσα από τη σκέψη ως πράξη **μετάφρασης** που αρχίζει την κατασκευή σημασίας συνδέοντας την οπτική κοινοπλοασία με τις νοητικές κατηγορίες, τον πολιτισμό του ονειρευόμενου²⁴. Ένα τρίτο, σημαντικό για τον ανθρωπολόγο, στάδιο, είναι το στάδιο της **αφήγησης**. Η αφήγηση συνιστά κοινωνική πράξη και διεργασία και δημιουργεί κοινωνική σημασία²⁵. Η «αναμνηστisρία αφήγησης» ενέχει επιλεκτική στάση και «μαρτυρεί τη δημιουργικότητα της συλλογικής μνήμης»²⁶. Το αυτό ισχύει και για την αναμνηστisρία αφήγησης του ονειρού, που διαθέτει επιλεκτικότητα και λειτουργεί στο πλαίσιο της συλλογικής μνήμης. Η επιλεκτική στάση στην αφήγηση φαίνεται όταν ο ονειρευόμενος την αποφεύγει ή επιλέγει να αποδώσει σημασία σε ορισμένες εικόνες του ονειρού του και όχι σε άλλες, με γνώμονα τις ανάγκες του παρόντος.

Τα όνειρα των μεταναστών αποκτούν κοινω-

Ονειροπόληση σε σημαντικό χώρο (Παρά, Αυστραλίας): Αντικείμενα-σύμβολα του παρελθόντος και της πατρίδας πλαισιώνουν τους μετανάστες στην καθημερινή τους ζωή εκφράζοντας και ενισχύοντας την εθνότητα τους ταυτότητα.

νική διάσταση και σημασία μέσα από τη διαδικασία της **επικοινωνίας**, της αφήγησης δηλαδή. Όταν ο μετανάστης εκμυστηρευθεί το όνειρό του σε πρόσωπα που περιβάλλοντάς του, συνήθως ομοεθνείς του, τότε μοιράζεται και διαπραγματεύεται μαζί τους σχέσεις, συναισθήματα και σύμβολα που οριοθετούν την «πατριδική ταυτότητα» αλλά και τη νέα του ταυτότητα. Όταν η Ελληνίδα της Αυστραλίας ανέφερε την εικόνα των ψαριών σε άλλες ομοεθνείς της, δεν χρειαζόταν καν να επεξηγήσει ότι «το ψάρι είναι λαχτάρα», μια και το περιεχόμενο του συμβόλου αυτού ήταν γνωστό στους συνομιλητές της. Παρόμοια, ο άρρωστος μετανάστης της Γερμανίας μοιράζεται με την αφήγηση του ονείρου του το σύμβολο - ανάγλυφη εικόνα του Ταξιδάρχη, που αποτελεί ισχυρό σύμβολο της θεϊκής εξουσίας πάνω στην αρρώστια και το θάνατο και ορόσημο όχι μόνο της θρησκευτικής, αλλά και της τοπικής (λεσβιακής) ταυτότητας. Η βιωματική αυτή κοινότητα και επικοινωνία μέσω της αφήγησης του ονείρου λειτουργεί ως μηχανισμός επιβεβαίωσης, διατήρησης, αλλά και αναδιάρθρωσης της ταυτότητας των μεταναστών μέσα, πλέον, από μια συλλογική διαδικασία.

Σύμβολα, μνήμη και ταυτότητα

Η ερμηνεία και η αφήγηση του ονείρου είναι συλλογικές, κοινωνικές διαδικασίες στενά συνδεδεμένες με τη **μνήμη** – τόσο του ονειρευόμενου, όσο και των συμμετεχόντων στην αφήγηση του. Η μνήμη, όπως και η αντίληψη, «διαμεσολαβείται από τα εκσότουμε πολιτισμικά γνωστικά σχήματα, τις πεποιθήσεις, προσδοκίες, πρακτικές και τελετουργίες»²⁷. Ο όρος «γνωστικό σχήμα» (*schema*) προτάθηκε από τον Bartlett για να δηλώσει «μια ενεργητική οργάνωση παρελθουσών αντιδράσεων ή παρελθουσών εμπειριών» στις οποίες συμπεριλαμβάνονται στάσεις και

συναισθήματα²⁸. Με άλλα λόγια θυμόμαστε, τόσο σε εγρήγορη όσο και στον ύπνο και το όνειρο, εικόνες και σύμβολα που μας παρέχει ο πολιτισμικά οργανωμένος και προδιατεθειμένος νους μας. Για τον λόγο αυτό μπορούν τα μέλη μιας πολιτισμικής ομάδας να κατανοούν και να πραγματευτούν το ιδίωμα των ονείρων, σαν να είναι μια κοινή γλώσσα. Στην περίπτωση των παραπάνω αφηγησών, τα πολιτισμικά διαμεσολαβούμενα σύμβολα περιλαμβάνουν τον πατέρα, το συγγενικό τραπέζι, τα ψάρια, το σταθμό του μετρό, την ανάγλυφη εικόνα του Ταξιδάρχη. Τα σύμβολα αυτά ερμηνεύονται, όπως είναι φυσικό, διαφορετικά από διαφορετικά άτομα. Για παράδειγμα, η εμφάνιση του πατέρα στα όνειρα των δύο πρώτων μεταναστών αναγνωρίζεται αυτόματα και από τους δύο ως αναζήτηση ασφάλειας σε ένα σύμβολο που εκφράζει την αυθεντία στον ελληνικό πολιτισμό. Η μετανάστης της Αυστραλίας το σχολιάζει μόνη της, ενώ ο μετανάστης της Σουηδίας στέκεται στην απώλεια της αίσθησης ασφάλειας και αυτοπεποίθησης που προκαλεί η αποδόμηση της κοινωνικής του ταυτότητας²⁹. Παρόμοιες πολιτισμικές ερμηνείες αναγνωρίζει κανείς στο κοινό τραπέζι των συγγενών, μια ισχυρή εικόνα της ομάδας που στήριζε ψυχολογικά και κοινωνικά την μετανάστη, αλλά τώρα είναι απύουσα. Τα ψάρια αποκωδικοποιούνται πολιτισμικά ως «στενοχωρία, λαχτάρα», όπως κάθε ομοεικόρκτης και καζαμίας μάς επιβεβαιώνει. Ο σταθμός του μετρό, όπου ο μετανάστης βλέπει, αλλά χάνει τον πατέρα του, εύκολα αναγνωρίζεται ως εικόνα που οικειοποιήθηκε από τη ζωή του στη Σουηδία και ως πετυχημένη μεταφορά της μετάβασης που συντελείται με τη μετανάστευση: κάτι γάνει από τον εαυτό του ο μετανάστης, από κάπου φεύγει και κάπου πηγαίνει. Τέλος, η εικόνα του Ταξιδάρχη που οραματίστηκε ο μετανάστης της Γερμανίας, με τα ανάγλυφα χαρακτηριστικά, παραπέμπει σ'

ένα ευρέως διαδεδομένο σύμβολο-έμβλημα της Λέουβου, που βλέπει κανείς συχνά αναρτημένο σαν φυλαχτό στα αυτοκίνητα και στα σπίτια.

Τα σύμβολα αυτά αντλούνται από μια κοινή δεξαμενή συλλογικής μνήμης και συνοδεύονται από αντιδράσεις και στάσεις που επίσης ακολουθούν μια πολιτισμική προδιάθεση. Η έννοια του *habitus*, της «κοινωνικής έξης» του Bourdieu, αναφέρεται περισσότερο στη σωματική έξη που εκφράζεται ως «μόνιμη προδιάθεση, ένας διαρκής τρόπος να στέκει, να ομιλεί, να βαδίζει κανείς και ως εκ τούτου να νιώθει και να σκέπτεται»³⁰. Εφόσον όμως το συναίσθημα και η σκέψη μας ανάγνωση σε μεταβίβαστες προδιαθέσεις και ταξινομήσεις, που το άτομο έχει απορροφήσει και ενσωματώσει από τον κοινωνικό του περίγυρο, το ίδιο θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς και για τη διαδικασία του ονειρεύεσθαι: είμαστε κοινωνικά και πολιτισμικά προδιατεθειμένοι να ονειρευόμαστε κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο, σύμφωνα με ορισμένα σχήματα και σύμβολα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η μνήμη, το ενθυμείσθαι αλλά και οι συγκεκριμένες αναμνήσεις, αξιολογούνται θετικά στην ελληνική κοινωνία, στο πλαίσιο όπου εκφράζονται. Η μνήμη και η ανάμνηση προβάλλονται ως αξίες καθαυτές, μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος που καλλιεργούσε τη μάθηση με την απομνημόνευση³¹, αλλά και μέσω της Ορθόδοξης Εκκλησίας και παράδοσης, που τονίζουν την ενθύμηση και θεσμοποιούν τη μνήμη σε τελετουργίες όπως τα μνημόσυνα, στη Θεία Ευχαριστία, κ.τ.λ.³². Η μνήμη, λοιπόν, συστιάται πολιτισμικό ιδανικό στον ελληνικό πολιτισμό και αυτό εκδηλώνεται με τις αντιδράσεις συγγενών ή φίλων αποβιώσαντος όταν τον ονειρεύονται. Οι αντιδράσεις αυτές είναι κατά κανόνα θετικές, και οι ονειρικές εμφανίσεις του αποβιώσαντος είναι πολιτισμικά αποδεκτές και αναμενόμενες, συχνά δε τους αποδίδεται ένας προφητικός ρόλος, επειδή με τη μορφή και τα λόγια τους στο όνειρο θεωρείται ότι ενημερώνουν ή προειδοποιούν για τα συμβάντα του μέλλοντος.

Η ύπαρξη μιας συλλογικής μνήμης³³ παρπέμπει στη δημιουργία και τόνωση της αίσθησης του ανήκειν με μια κοινότητα, όπως την βιώνουν οι Έλληνες μετανάστες όταν ονειρεύονται και όταν αργηούν και τα συλλογικά ερμηνεύουν τα όνειρά τους. Οι Έλληνες μετανάστες, και όταν ακόμη δεν έρχονται σε επαφή με ομοεθνείς τους μέσα από οργανωμένες κοινοτικές δομές, όπως η εκκλησία, η λέσχη κ.τ.λ., διατηρούν και τονίζουν την αίσθηση του ανήκειν, της πατριδικής ταυτότητας, με το να ανακαλούν την ταυτότητα αυτή στα όνειρά τους. Σημαντικά πρόσωπα, σχέσεις, τοπία, αντικείμενα εμφανίζονται φέρνοντας στο προσκήνιο της συνείδησης εικόνες που γεννούν σκέψεις και συναισθήματα τα οποία αντιπαροβάλλουν το παρόν με το παρελθόν των μεταναστών, αναζητώντας μια στρατηγική για το μέλλον. Οι σημαντικές αυτές εικόνες-σύμβολα συσταούν με συμβολικό τρόπο «όρια» (*boundaries*) της ταυτότητας των μεταναστών, και τους διαφοροποιούν από την ευρύτερη κοινωνία υποδοχής την οποία ζουν. Υπό την έννοια αυτή τα όνειρα, με τα σύμβολα

που περιέχουν, σηματοδοτούν μια κοινότητα και υποβάλλουν μια ταυτότητα των μεταναστών σε συμβολικό και όχι σε δομικό επίπεδο. Με τα λόγια του Anthony Cohen που τεκμηριώνει θεωρητικά τη συμβολική διάσταση της κοινότητας: «Καθώς οι δομικές βάσεις των ορίων υπονοούνται ή εξασθενούν ως αποτέλεσμα της κοινωνικής αλλαγής, έτσι και οι άνθρωποι καταφεύγουν βαθμιαία σε συμβολική συμπεριφορά για ν' ανασυστήσουν το όριο [της κοινότητας / της ταυτότητάς τους]»³⁴. Στις παραπάνω αφηγήσεις των ονείρων των μεταναστών, οι ίδιοι οι ονειρευόμενοι ερμηνεύουν τα σύμβολα ως εκφράσεις της ταυτότητάς τους που τους προτρέπουν σε συγκεκριμένη δράση.

Πού, όμως, και πότε λαμβάνουν χώρα τα όνειρα; Όπως η αίσθηση ταυτότητας που εκφράζεται στα όνειρα στηρίζεται σε συμβολικά και δομικά όρια, έτσι και ο **χώρος** και ο **χρόνος** των ονείρων ακολουθεί συχνά μια δική του, συμβολική διάσταση. Τα όνειρα εξελίσσονται σ' έναν χώρο-ορόσημο, βασιζόμενος σε πραγματική ή πλασματική εικόνα που «λειτουργεί ως πυρήνας που έλκει διαφορετικά μεταξύ τους γεγονότα [και σύμβολα] δίνοντάς τους μια ενότητα», όπως λειτουργεί δηλαδή και για την οργάνωση, διατήρηση και μεταβίβαση της μνήμης³⁵. Τέτοιο συμβολικοί χώροι με συμπυκνωμένο βιωτικό περιεχόμενο είναι και εκείνοι στους οποίους εκτυλίσσονται τα όνειρα των τριών μεταναστών.

Όσον αφορά το χρόνο του ονείρου, είναι κι αυτός παρόμοιος συμβολικός, αλλά και ασαφής. Καταργεί τη διάκριση ανάμεσα σε παρελθόν, παρόν και μέλλον και τα ενώνει σε ένα συνεχές, έτσι ώστε οι ονειρευόμενοι μετανάστες συνδέζουν συχνά προβλήματα και σκέψεις του παρόντος με εικόνες του παρελθόντος αιτιολογικά μεταξύ τους. Αλλά και τα όνειρά τους, συνδυάζονται παλιές και νέες εικόνες και σύμβολα, αποτυπώνουν με δραματικό συχνά τρόπο την πορεία και την αλλαγή της κοινωνικής τους ταυτότητας. Εξάλλου, η ταύτιση του ονειρευόμενου με τις σκηνές που διαδραματίζονται στο όνειρό του, είναι άλλος ένας τρόπος που καταργεί τα όρια του χώρου και του χρόνου, επιτρέποντας έτσι στον ονειρευόμενο να βιώνει καταστάσεις και να νιώθει συναισθήματα που οι πραγματικές φυσικές και κοινωνικές συνθήκες του απαγορεύουν. Η μετανάστες της Αυστραλίας «βλέπει» την οικογένειά της, ο μετανάστης της Γερμανίας τον Ταξιάρχη. Η μεταφυσική αυτή διάσταση του χρόνου, όπως βιώνεται στα όνειρα, παραπέμπει στην έννοια του «ονειρικού ή αιώνιου χρόνου» (*Dreaming, Dreamtime*) των ιθαγενών της Αυστραλίας, όπως εκφράζεται στους μύθους, στις τελετουργίες και στην τέχνη του. Ο ονειρικός χρόνος, λέξη-κλειδί για την κατανόηση της κοσμολογίας των Αβοριγίνων της Αυστραλίας, αναφέρεται σε μια αιώνια διάσταση του χρόνου, της ζωής και του κόσμου, η οποία συνδέει τους ανθρώπους, τη φύση, τη γη ο' έ'να συνεχές όλον, συμπεριλαμβανόντας παρελθόν, παρόν και μέλλον»³⁶.

Μετάβαση και λύση

Τα όνειρα των μεταναστών που αναλύουμε συμβαίνουν σε κρίσιμες γι' αυτούς στιγμές, ει-

να, δηλαδή, **διαβατήρια όνειρα**. Στη δομή, στα ψυχολογικά και κοινωνικά τους συμφραζόμενα, στα σύμβολα και στη γλώσσα που χρησιμοποιούν ή δεν χρησιμοποιούν, διακρίνεται η τριμερής δομή (*tripartite structure*) των διαβατηρίων τελετουργιών (*rites of passage*), όπως έχουν αναλυθεί από τον εθνολόγο Van Gennep³⁷. Με συμβολικό τρόπο διαγράφονται τα στάδια του αποχωρισμού από την προηγούμενη κατάσταση (*separation*), της μετάβασης ή της κρίσης κατάστασης (*transition, liminality*), και της ενσωμάτωσης στη νέα κατάσταση, στο νέο status (*incorporation*). Στις παραπάνω αφηγήσεις των ονείρων ο **αποχωρισμός** εκφράζεται με την απουσία και την απώλεια: ο μετανάστης χάνει τον πατέρα του, την υγεία και τη ζωή του, ή απουσιάζει από την οικογενειακή συγκέντρωση. Και στις τρεις περιπτώσεις, το μήνυμα αυτοι περνάει ως μια απίστευτα ταυτότητα, που τρομάζει τον μετανάστη και τον παρακινεί σε δράση. Αυτό εκφράζεται καθαρά και στην ερμηνεία που δίνει ο Καλλιφωτίδης στα όνειρά του:

«Έτσι, για μια περίοδο εξήνα μ' αυτά τα τρία εναλλασσόμενα όνειρα. Στο πρώτο έχανα τον πατέρα μου, στο δεύτερο την ταυτότητά μου, στο τρίτο την πειστική μου δύναμη. Δεν μπορώ να πω ότι ήμουν ευτυχήμένος και δεν μπορώ να πω ότι ήμουν ο εαυτός μου.»³⁸

Η **μετάβαση ή οριακή κατάσταση** είναι ο χώρος και ο χρόνος του κινδύνου, τότε που ο μετανάστης βρίσκεται ανάμεσα σε δυο κόσμους, σε δυο ταυτότητες, θα μπορούσαμε να πούμε, και ο συναισθηματικός του κόσμος, αλλά και οι πρακτικές συνθήκες της ζωής του διακρίνονται από ρευστότητα και από έλλειψη δομής³⁹. Οι μετανάστες βιώνουν την οριακότητα αυτή της ταυτότητάς τους με έντονα συναισθήματα λύπης, στενοχώριας, ακόμη και θυμού. Εντυπωσιακή είναι η συνειδητοποίηση "του τέλους" από τον μετανάστη της Γερμανίας: «Από τα κλειστά μου βλέφαρα κύλησαν δυο ζεστά δάκρυα, ήταν για τη μάνα μου, για τους δικούς μου, για τους αγαπημένους μου. Για μένα θα έχαναν αυτοί πολλά, εγώ δεν είχα άλλα, και αυτά άρχισαν να στερεύουν όπως και η ζωή μου»⁴⁰. Οι κρίσιμες αυτές καταστάσεις αδιεξόδου, που συμβολίζονται δυναμικά από εικόνες με έντονο βιωματικό περιεχόμενο, οδηγούν τους ονειρευόμενους σε ενεργοποίηση, σε λήψη απόφασης και ανάληψη δράσης για την αποκατάσταση του εαυτού τους, μέσα από την ενσωμάτωση σε μια καινούρια ταυτότητα.

Η ενσωμάτωση αυτή εκφράζεται είτε στο όνειρο το ίδιο, είτε στη μετέπειτα αφήγηση και ερμηνεία του από τον μετανάστη και στη σύνθεσή του με την πορεία που ακολούθησε ως αποτέλεσμα της επίδρασης του ονείρου. Ο μετανάστης στη Σουηδία φθάνει στη συνειδητοποίηση, αλλά και στην άρση του αδιεξόδου μέσα από τον κυμικό συνδυασμό των ενεργιών της γελιοποίησης και του τσακωμού. Η αυτοστέρηση που λειτουργεί ως κάθαρση, σταματά να έχει διαβατήρια όνειρα και παίρνει μιαν απόφαση. Τη λύση του με τη σουηδική γλώσσα. Ενσωματώνοντας έναν νέο γλωσσικό κώδικα, ενσωματώνει τις αξίες και τις στάσεις ενός άλλου πολιτισμού, γίνεται ένας άλλος εαυτός, και αυτός ο εαυτός

του αρέσει:

«Ήταν ανακούφιση να τοποθετώ τον μετριοπαθή σουηδικό καθρέφτη απέναντι στην ελληνική υπερβολή. Αυτό, βέβαια, με έκανε να νιώθω λιγότερο Έλληνας, αλλά τα κείμενά μου κέρδισαν σε αντικειμενικότητα και ελευθερία. Μέσω των Σουηδικών μπορούσα να δω τι ακριβώς εννοούσα με τον ελληνικό τρόπο σκέψης... Μόνο τώρα έχω έρθει κοντύτερα στη σουηδική γλώσσα. Έχω χτίσει ένα μικρό γλωσσικό σπίτι κι έχω πληρώσει το τείχος του.»⁴¹ Η ενσωμάτωση της νέας ταυτότητας δεν είναι άρνηση της προηγούμενης, αλλά ένας δημιουργικός συνδυασμός στοιχείων και από τα δύο πολιτισμικά – γλωσσικά – συστήματα με στόχο, όπως λέει ο συγγραφέας, να «επαναδιοικήσει τον εαυτό του»⁴².

Η μετανάστευση της Αυστραλίας ακολουθεί διαφορετική λύση ως αποτέλεσμα του διαβατηρίου ονείρου με τον πατέρα και τη χώρα, το οποίο την οδήγησε στη συνειδητοποίηση της απέραντης νοσταλγίας που ένιωθε για την οικογένειά της κι ακόμη για πτυχές της κοινωνικής ζωής που είχε στερήσει. Κάθε φορά που μιλούσε για την απόφαση της να επιστρέψει μόλις στην Ελλάδα, δικαιολογούσε την παλινοστροφή με αναφορά στο όνειρο: «Πώς μπορούσα ν' αγνοήσω την προειδοποίηση που μου έδωσε ο ίδιος μου ο εαυτός μέσα από το όνειρο;». Όσο για τον μετανάστη της Γερμανίας συμβολικά απεκδέχεται το ποικιμοκό-συμβολο του προηγούμενου, άρρωστο εαυτού, μπροστά στην εικόνα του σωτήρα του Ταξίαρχη, και φορέι το νέο ένδυμα της υγείας και της αναγέννησης. Το προσκυνήμα του στον Μονταμάδο και η καθάρτη αφηγήσή του στον ιερέα των γεγονότων, του ονείρου και της οπτασίας του Ταξίαρχη στο αποκορύφωμα της διαβατηρίας εμειρίας του στο νοσοκομείο, ακόμη και η πιστοποίησή τους με απόκομα γεωμετρικής επιμέλειδας που σχολίαζε τη θαυματουργή ίαση, σηματοδοτούν την ενσωμάτωση της νέας ταυτότητας, του υγιούς, πλέον, σ' έναν χώρο που αντιγράφει το χώρο εξέλιξης του ονείρου.

Τι σημαίνουν τα διαβατήρια όνειρα για τους μετανάστες που τα βλέπουν; Πώς τα ερμηνεύουν με το παρελθόν τους ή τα λαμβάνουν υπόψη τους για δράση στο παρόν και στο μέλλον;

Ο Freud θεωρεί τα όνειρα το απόθεμα των απραγματοποιητών επιθυμιών του ατόμου και την ερμηνεία τους την «βραβλική οδό για την κατανόηση των συνειδητών ενεργειών του ονείρου»⁴³, προβάλλοντας μιαν «ενδοσκοπική» θεωρία⁴⁴ που επιτρέπει στον αναλυτή του ονείρου να εξηγήσει τις καταπιεσμένες αυτές επιθυμίες του ονειρευόμενου. Ο Jung, αντίθετα, θεωρεί τις εικόνες των ονείρων πιθανά συμβολικά πλάνα του μέλλοντος του ονειρευόμενου και ομιλεί για την πιθανή / μελλοντική (*prospective*) λειτουργία των ονείρων: «Το ονειρεύεσθαι είναι μια πρόβλεψη στο ασυνείδητο των μελλοντικών συνειδητών επιτευγμάτων, κάτι σαν προκαταρκτική άσκηση ή ακατέργαστο σχεδιάγραμμα. Το συμβολικό του περιεχόμενο σκιαγραφεί μερικές φορές τη λύση μιας σύγκρουσης»⁴⁵. Κατά τον Jung, ο ρόλος των ονείρων είναι «να αποκαταστήσουν την ψυχολογική μας ισορροπία, παράγοντας ονειρικό υλικό που

επανεγκαθιστά, με λεπτό τρόπο, την ολική ψυχική μας ομαλότητα»⁴⁶. Οι δύο αυτές προσεγγίσεις δεν είναι απαραίτητες να θεωρούνται διαμετρικά αντίθετες, αλλά μπορεί να είναι διαφορετικές και αλληλοσυμπληρούμενες εμφασεις που αποκαλύπτουν την προσωπικότητα του ονειρευόμενου. Παρόμοια, όπως επισημαίνει ο Price, το συνειδητό και το ασυνειδητό πρέπει να λογίζονται «δύο συμπληρωματικοί τρόποι ύπαρξης και όχι το ασυνειδητό να θεωρείται απλά άρνηση του συνειδητού ή αυτόνομο σε σχέση με αυτό»⁴⁷. Οι δύο προσεγγίσεις, του Freud και του Jung, μας αποκαλύπτουν την προσωπικότητα και την ιστορία του ονειρευόμενου. Πιστεύω, όμως, ότι τα όνειρα είναι εξορισμού προσανατολισμένα προς το παρόν και ασχολούνται με το μέλλον του ονειρευόμενου, ασέτως εάν χρησιμοποιούν εικόνες από το παρελθόν για να εκφράσουν καταστάσεις και ανάγκες του παρόντος. Όταν πλέον ο ονειρευόμενος αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει το όνειρό του τελεολογικά, ως κάτι που του αποκάλυπτε μια κατάσταση και υπαινίσσεται μια διεξόδο από το αδιέξοδο, τότε θα μπορούσαμε να πούμε ότι το όνειρο λειτουργεί σαν ένα *charter*, ένας καταστατικός χάρτης για σύγχρονη δράση, όπως ο Malinowski είδε τον μύθο: ως ένα *charter* για σύγχρονη δράση, που η νομιμότητά της προέρχεται από τη συνδεσή της με το πολιτισμικό παρελθόν⁴⁸.

Τα διαβατήρια όνειρα των μεταναστών που αναλύονται στο κείμενο αυτό εμπεριέχουν συνειδητοποιήσεις και σημασίες που βασίζονται σε συλλογικά γνωστικά σχήματα και μνήμες και χρησιμοποιούνται για την εξεύρεση λύσεων στα προβλήματα των ονειρευόμενων, έχουν δηλαδή στρατηγική λειτουργία. Με αυτή την έννοια δεν διαφέρουν στη βίωση και στην απήχηση τους από τον τρόπο που αντιμετωπίζονται τα όνειρα σε άλλες κοινωνίες, πολύ διαφορετικές, που η απόσταση και ο «εξωτισμός» τους μπορεί να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι διακρίνονται από ένα «προ-λογικό» (*prelogical*) τρόπο σκέψης. Χωρίς να προβάλλει τέτοιο επιχείρημα, ο Kracke σχολιάζει τη σημασία των ονείρων στους Parintintin, μια μικρή ομάδα θαγανών κατοίκων του τροπικού δάσους του ποταμού Madeira, ενός παραπατού του Αμαζονίου. Οι Parintintin, κυνηγοί κεφαλών ως το 1923 και απασχολούμενοι με τη συγκομιδή αγροτικών προϊόντων στην ενδοχώρα της Βραζιλίας το 1970, οπότε έγινε η εθνογραφική επίτιση έρευνα, αφηγούνται σε καθημερινή βάση τα όνειρά τους, όπως και τους μύθους τους, και καθοδηγούνται στις πράξεις τους απ' αυτά. Ξυπνώντας στις 2 ή τις 3 το πρωί έβλεπε κανείς συχνά κάποιον να αφηγείται ένα όνειρο σε άλλους, κοντά στη φωτιά. Ιδιαίτερα τα δούσινα όνειρα λέγονταν γρήγορα κοντά στη φωτιά, για να εξαφανισθεί η προβλεψιμότητά τους, ενώ η αφήγηση των ευλοίων ονείρων λάμβανε χώρα μακριά από τη φωτιά για την επίτευξη του ποθητού αποτελέσματος: «Τα όνειρα προβλέπουν το μέλλον, είτε κυριολεκτικά, είτε μέσω εκτενών μεταφορών και μεταμυθιών»⁴⁹. Τα διαβατήρια όνειρα των Ελλήνων μεταναστών μπορεί να μην χαρακτηριζόταν «προφητικά» στην κυριολεξία, αλλά η εμφάνισή και η επεξεργασία τους με την

ερμηνεία και την αφήγηση «προεικάζου» κάποια λύση και καθοδηγούν τους ονειρευόμενους προς αυτήν.

Σημειώσεις

1. Βλ. σχετικά Edgar 1995, σσ. 30-40, και Tedlock 1987, σσ. 1-30.
2. Kracke, 1987, σ. 38.
3. Kuper 1979, σσ. 645-662.
4. Kuper and Stone 1982, σσ. 1225-1234.
5. Levi-Strauss 1963, σσ. 206-231.
6. Tedlock 1987, σ. 25.
7. Chryssanthopoulou 1993.
8. Κολυματίτης 1994.
9. Δήμος 1988, σσ. 73-77.
10. Καλλιματίτης 1994, σ. 4.
11. Ο.π., σ. 8.
12. Ο.π., σσ. 8-9.
13. Ο.π., σσ. 9-10.
14. Ο.π., σ. 10.
15. Δήμος 1988, σ. 74.
16. Ο.π., σ. 75.
17. Ο.π., σ. 76.
18. Edgar 1995, σ. 102.
19. Βλ. επίσης Edgar, ο.π., σ. 112.
20. Καλλιματίτης 1994, σ. 9.
21. Ο.π., σ. 11.
22. Ο.π., σ. 11.
23. Ο.π., σ. 12.
24. Edgar 1994, σ. 100.
25. Ο.π., σ. 100.
26. Μπενεβίντε 1999, σ. 23.
27. Παροβέλλης 1999, σ. 35.
28. Bartlett 1932, 201 στο Παροβέλλης 1999, σσ. 34-35.
29. Για την πολυμελία των συμβόλων και για την πολυκλία των σημείων που μπορεί να αποδίδονται στην ίδια συμβολική μορφή από τα μέλη μιας κοινωνίας, βλ. Cohen 1985, σσ. 15-21.
30. Bourdieu 1980, 117 στο Παροβέλλης 1999, σ. 43.
31. Μπενεβίντε 1999, σ. 17.
32. Hirschon-Φυλακτάκη 1993, σσ. 331-334.
33. Βλ. και Halvachs 1950 και Παροβέλλης 1999.
34. Cohen 1985, σ. 70.
35. Παροβέλλης 1999, σ. 30.
36. Βλ. σχετικά Berndt & Berndt with Stanton 1982, σ. 21.
37. Van Gennep [1909] 1977.
38. Καλλιματίτης 1994, σ. 10.
39. Για την έννοια της «ορατικότητας» και της «μύλησης» (politization) που συντελούνται, βλ. Turner 1969, σ. 95 και Douglas 1966, σ. 102 αντίστοιχα.
40. Δήμος 1988, σ. 75.
41. Καλλιματίτης 1994, σσ. 13-14.
42. Ο.π., σ. 3.
43. Freud 1963, 5, 608, στο Edgar 1995, σ. 18.
44. Price 2001, σ. 8.
45. Jung 1948, 255 στο Edgar 1995, σ. 34.
46. Jung 1964, 50 στο Edgar 1995, σ. 23.
47. Price 2001, σ. 11.
48. Cohen 1985, σ. 99.
49. Kracke 1987, σσ. 32-33.

Dreams of Transition in Greek Migrant Experience

Vassiliki Chryssanthopoulou

The dreams that migrants experience at crucial points in their lives, such as when they are undergoing depression or illness, express their sense of belonging which is undergoing transition and change. In this paper, we examine three cases of such transitional dreams of Greek migrants abroad. The dreams are based on collective and cultural memory and are expressed through an idiom of culturally recognized and communally shared images and symbols. Such dreams thus become the means by which migrants experience transition and problems in their current lives and seek solutions to these matters. Migrant dreams of transition, then, are liminal experiences, oriented towards the future and are expressive and strategic methods, by which migrants dissociate themselves from a previous state and orient themselves towards incorporation into a new identity. This orientation is achieved partly through sharing the interpretation of their dreams with other members of their culture, in a process of discourse and negotiation of personal and cultural identity.

V. Ch.

Βιβλιογραφία

- Bartlett, F. C., 1932. *Remembering*. Cambridge University Press, London.
- Berndt, R.M. & Berndt, G.H. with J.E. Stanton, 1982. *Aboriginal Australian Art: A Visual Perspective*. Methuen Australia.
- Bourdieu, P., 1980. *Le Sens Pratique*. Minuit, Paris.
- Chryssanthopoulou, V., 1993. *The Construction of Ethnic Identity among the Castelirion Community of Perth, Australia*. Ph.D. Thesis, Oxford University.
- Cohen, A.P., 1985. *The Symbolic Construction of Community*. Chichester, London and New York.
- Δήμος, Ε., 1988. *Το ιστορικό και τα θαύματα του Ταξιδιού Μανταβίου*. Τόμος Α, β έκδοση, Μιλάνη.
- Douglas, M., 1966. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. Boston and Henley, London.
- Edgar, J., 1994. *Dream Imagery Becomes Social Experience: The Cultural Elucidation of Dream Interpretation*. Στο *Anthropology and Psychoanalysis: An Encounter through Culture*, επιμ. S. Heald and A. Deluz, σσ. 99-113. Routledge, London and New York.
- Edgar, J.R., 1995. *Dreamwork, Anthropology and the Caring Professions: A Cultural Approach to Dreamwork*. Avebury, Aldershot.
- Freud, S., 1963. *The Standard Edition of The Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, μεταφρ. και επιμ. J. Strachey, Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, London.
- Halvachs, I., 1950. *La Memoire Collective*. PUF, Paris.
- Hirschon-Φυλακτάκη, R., 1993. «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικροπολιτικές πρακτικές της Κοκκινιάς». Στο *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, επιμ. Ε. Παπασιδηράκη και Θ. Παροβέλλης, σσ. 327-356. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Jung, C., 1948. *General aspects of Dream Psychology*. Στο *Collected Works of C.G. Jung*, τμή. 8. *Unsettled and Kegan Paul*, London.
- Καλλιματίτης, Θ., 1994. *Γλώσσα και Ταυτότητα. Αναγνωστική έκδοση με σχόλια τη συλλήθη στο Γαλλικό Ινστιτούτο με θέμα «Γλώσσα και Ταυτότητα»*.
- Kracke, W., 1987. «Myths in Dreams, Thought in Images: An Amazonian Contribution to the Psychoanalytic Theory of Primary Process». Στο *Tedlock 1987*, σσ. 31-54.
- Kuper, A., 1979. «A Structural Approach to Dreams». *Man*, τμή. 14.
- Kuper, A. and Stone, A., 1982. «The Dream of Imita's Injection: A Structural Account». *American Journal of Psychiatry*, vol. 139.
- Levi-Strauss, C., 1963. «The Structural Study of Myth». Στο *Δοκίμια*, εκδ. Ν. Μπενεβίντε, Ρ. 1999. «Μνήμη και Ιστοριογραφία». Στο *Δοκίμια και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, επιμ. Ρ. Μπενεβίντε και Θ. Παροβέλλης, σσ. 11-26. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Παροβέλλης, Θ., 1999. «Ανθρωπολογία της Μνήμης: Απόδοξια και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις», επιμ. Ρ. Μπενεβίντε και Θ. Παροβέλλης, σσ. 27-56. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Price, S.R.F., 2001. «Το μέλλον των ονείρων: από τον φρόνιτο στην Αρτέμιδα». Στο *Παράδειγμα και Τέχνη*, τμή. 78, σφ. 209-216.
- Tedlock, B. (επιμ.), 1987. *Dreaming: Anthropological and Psychological Interpretations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Turner, V., 1969. *The Ritual Process*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Van Gennep, A., [1909] 1977. *The Rites of Passage*. Routledge and Kegan Paul, London and Henley.